

Н.У. ЧАРНАБРОЎКІНА

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ГРУПА АКАЗІЯНАЛЬНЫХ НАЗВАЎ АДЦЯГНЕННЫХ ПАНЯЦЦЯЎ

Разуменне лексікі як сістэмы "знаходзіць сваё практычнае ўвасабленне ў даследаванні разнастайных лексіка-семантычных падсістэм – сінанімічных радоў, лексіка-семантычных груп (ЛСГ), семантычных палёў (СП)"¹.

Аб'яднанне лексічных адзінак у названыя падсістэмы адбываецца на аснове іх здольнасці ўступаць паміж сабой у парадыгматычныя адносіны. Найбольш глыбока і ўсебакова сістэмны характар лексікі можа быць выяўлены праз апісанне па ЛСГ.

Лексіка-семантычныя групы слоў "уяўляюць сабой уласна моўныя адзінкі, прадукт гістарычнага развіцця той ці іншай мовы"². Даследчыкі кваліфікуюць ЛСГ як "клас слоў адной часціны мовы, якія маюць у сваіх значэннях дастаткова агульны інтэгральны семантычны кампанент (або кампаненты) і тыповыя ўдакладняючыя (дыферэнцыйныя) кампаненты, а таксама характарызуюцца падабенствам спалучаемасці і шырокім развіццём функцыянальнай эквівалентнасці і рэгулярнай мнагазначнасці"³.

Сярод найбольш характэрных прымет ЛСГ вылучаюць такія, як 1) наяўнасць катэгарыяльнай прыметы (агульнага паняцця, выражанага словамі ЛСГ); 2) агульныя сінтагматычныя ўласцівасці, г.зн. "словы адной лексіка-семантычнай групы як адзінкі, прызначаныя для фарміравання сказа, могуць выконваць аднатыпныя сінтаксічныя функцыі, спалучацца з пэўнымі тыпамі кантэкстуальных партнёраў"⁴; 3) агульныя парадыгматычныя асаблівасці.

Сістэмнасць лексіка-семантычнага плана назіраецца і сярод аўтарскіх наватвораў. Гэта тлумачыцца тым, што ўстаноўка гаворачага (пішучага) на стварэнне новага слова можа ўзнікнуць толькі на аснове ўліку тых складаных сувязей, адносін, якія існуюць паміж словамі як адзінкамі лексіка-семантычнай сістэмы мовы. Аднак сістэмныя адносіны паміж аказіянальнымі словамі праяўляюцца на ўзроўні не агульнанароднай, а індывідуальнай мовы, бо менавіта яна з'яўляецца той сферай, дзе створаныя аказіяналізмы ўступаюць у сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны паміж сабой, а таксама са словамі агульнанароднай мовы.

Аўтарскія наватворы, з'яўляючыся адзінкамі лексікі, уступаюць у сістэмныя адносіны і аб'ядноўваюцца ў лексіка-семантычныя групы. Адно з самых яркіх ЛСГ аказіянальных назоўнікаў складаюць назвы адцягненых паняццяў, г.зн. "назоўнікі, якія выражаюць паняцці, што абазначаюць дзеянне ці прымету ў адрыве ад утваральніка гэтага дзеяння ці носьбіта прыметы і па гэтай прычыне супрацьпастаўляюцца канкрэтным назоўнікам"⁵. Найбольш цікавымі для даследавання многія мовазнаўцы лічаць назвы адцягненых паняццяў на *-асць*.

Традыцыйна ў беларускай літаратурнай мове падобныя назоўнікі ўтвараюцца "на аснове якасных прыметнікаў альбо адносных прыметнікаў, што атрымалі якаснае значэнне"⁶. Аднак у кантэксце паэтычнага твора адцягненыя назоўнікі на *-асць* утвараюцца практычна ад любога прыметніка, які

мае ў аснове канкрэтна-прадметнае значэнне, як якаснага, так і адноснага"⁷.

Так, на аснове якаснага прыметніка *бурапенны* (бурлівы, кіпучы), уласцівага паэтычнай мове, узнік аказіянальны назоўнік *бурапеннасць* у значэнні "бурліваць, кіпучасць" (Не адарвацца ад усіх, і не адчуць сябе адзінкай Касмічных сіл дзівосных тых, Той *бурапеннасці* вялікай! **Л.Сільнова. Я так хачу па-свойму жыць...**). На аснове адноснага прыметніка *ангарны* (такі, які мае дачыненне да ангара, спецыяльнага памяшкання, дзе захоўваюцца і рамантуюцца самалёты) утварыўся назоўнік *ангарнасць* са значэннем "прасторавая велічнасць, маштабнасць, суадносная з ангарным памяшканнем" (Інтэр'ераў *ангарнасць* бетонна-шкляная, Антыфазы дзвярэй, Заблудзіўся скразняк.. **Г.Булыка. Гарадскі скразняк**).

У якасці лексічных паршаасноў аказіянальных новаўтварэнняў на *-асць*, якія абазначаюць адцягненыя паняцці, сучасныя паэты часам выкарыстоўваюць і прыслоўі: *знянацкасць* – ад прыслоўя *знянацку* (раптоўна, нечакана, без папярэджання) – у значэнні "раптоўнасць, нечаканасць" (Хто ў ноч мяне гэту завёў, Дзе голас і зірк твой вядзьмацкі? Ад дому за гэтулькі вёрст Такая *знянацкасць*. **К.Камейша. Вераб'іная ноч**); *стрымгаловасць* – ад прыслоўя *стрымгалоў* (вельмі хутка, імкліва) – са значэннем "надзвычай вялікая хуткасць, імкліваць" (Ідуць гады Зусім іначай, чым мы хочам.Непажаданасць з'явы – часу *стрымгаловасць*. **А.Барскі. Яно злажылася...**) і пад.

У апошні час нярэдкамі сталі выпадкі ўтварэння адцягненых назоўнікаў ад дзеепрыметнікавых першаасноў. Так, на аснове дзеепрыметніка *абуджаны* (ад дзяслова *абудзіць* у значэнні "вывесці са стану спакою") утварыўся аказіянальны назоўнік *абуджанасць*, які называе стан, супрацьлеглы стану спакою (На хвалі *абуджанасці* людской, на хвалі, што сцены каменныя трэсла, узняўся і сам на пасаднае крэсла... **П.Макаль. Не раз ён паказваў...**). Ад дзеепрыметніка *распяты* (у аснове – дзяслоў *распяць*, г.зн. "прыбіць цвікамі да крыжа рукі і ногі") утварылася аказіянальнае слова *распячасць* са значэннем "стан пасля распяцця" (...заманліва стаць крылатым, Ды, што ні кажы, *Распячасць* – нязмерна вялікая плата За ззянне душы?... **Н.Мацяш. Адкажы**).

Розныя паводле адзначаных словаўтваральных мадэляў назвы адцягненых паняццяў аб'ядноўваюцца ў паасобныя тэматычныя мікрагрупы. Падставай для такога аб'яднання з'яўляецца іх семантыка.

1. Назвы маральных якасцей чалавека.

Сюды адносяцца такія наватворы, як *самазначнасць* (ад спалучэння часткі *сама-*, якая абазначае накіраванасць дзеяння на самога сябе, са словам *значнасць* – важнасць) са значэннем "усведамленне ўласнага значэння, важнасці" (На падмурку, дзе дух узвышалі калісьці анёлы, Будзе дух узвышаць *самазначнасць* маіх землякоў. **І.Багдановіч. Палачанка**), *сыноўнасць* (ад прыметнікавай першаасновы *сыноўні*, г.зн. "уласцівы сыну") у значэнні "характар адносін, уласцівы сыну" (Зямля без пачуццяў *сыноўнасці* Намножыць трывог і бед. **М.Арочка. Прага супольнасці**), *чыстасць* (ад якаснага прыметніка *чысты* – маральна бездакорны, шчыры) са значэннем "маральная чысціня, бездакорнасць, шчырасць і сумленнасць" (Я не веру ў *чыстасць* чыстапляюў, Мёд іх слоў смалы гарчэй на справе, Не, не з імі чарку разап'ю я Чыстага густога сапераві. **А.Лойка. Сапераві**) і пад.

2. Назвы стану навакольнага асяроддзя.

Да іх ліку належаць наватворы, суадносныя з назвамі пор года. Так, аказіянальнае слова *вясновасць* (ад *вясновы* – такі, які мае адносіны да вясны) ужываецца ў значэнні "наяўнасць прымет вясны" (Выйсці ў *вясновасць* двара і захлынуцца адразу песняй, пакуль не пара правіць і слова, і фразу. **А.Каско. Выйсці ў вясновасць двара...**).

Тэмпературныя з'явы ў прыродзе называюцца наватворамі *гарачнасць* (ад прыметніка *гарачы* – такі, які мае высокую тэмпературу, моцна нагрэты) са значэннем "высокая тэмпература, высокая ступень нагрэву"

(О, рукі, Рукі ў ільнянай старонцы – Духмянасць поля і гарачнасць сонца. **В.Зуёнак. Успамін**), *настыласць* (ад *настылы* – такі, які стаў халодным, ахаладзіўся) у значэнні "халоднасць" (Драўляны гатэль найгутэйшага стылю. Прастуканы кашлем і дзверы і сцены. Пакоя майго векавую *настыласць* I лета не выпаліць сонцам нясцерпным. **К.Камейша. У леце палескім**) і г.д.

3. Адцягненыя назвы прыродных з'яў.

Да гэтай мікрагрупы адносяцца наступныя наватворы *баравіковасць* (ад *баравіковы* – такі, які належыць высокакаштоўнаму грыбу баравіку) са значэннем "наяўнасць вялікай колькасці баравікоў" (Як мне табой не гарыцца (Я лёсам звязаны з табой), Былой раённаю сталіцай, *Баравіковай* – не былой... Спрадвечным верасам мядовым, *Баравіковасцю* бароў. **Ю.Свірка. Бягомлю**), *грымотнасць* (ад *грымотны* – такі, які стварае гром, грымоты) у значэнні "наяўнасць грому, грымотаў" (Вежа праўды тваёй непрыступная ўся, як *грымотнасць*, Вежа веры тваёй, як паветра пасля бліскавіц. **М.Арочка. Замак Уладзіміра**), *плыннасць* (ад назоўнікавай першаасновы *плынь*, г.зн. рух вады ў рэчышчы) са значэннем "падабенства да плыні" (А ўсё азёры ды азёры, Бруенне рэчак, *плыннасць* рэк... **Н.Гілевіч. Родныя дзеці**), *шатрыстасць* (ад *шатрысты* – з вялікай разгаліста кронай) у значэнні "наяўнасць дрэў з вялікімі разгалістымі кронамі" (Як сон адышла, і застылі сляды ў *шатрыстасці* цьмянахваёвай. **У.Дубоўка. Як сон адышла...**) і пад.

4. Адцягненыя назвы якаснай ацэнкі гуку, колеру, матэрыялу, паху.

Сюды можна аднесці наступныя наватворы: *арфазвоннасць* у значэнні "звон, падобны да гуку арфы" (Мой любы браце, блізкі і далёкі, няма сталёвасці і *арфазвоннасці*. Такая сцюжа на душы, навокал, Як дзень з дажджамі, быццам сённяшні. **У.Дубоўка. Мой любы браце, блізкі і далёкі...**), *бронзавасць* (ад прыметніка *бронзавы* – цьмяна-залацісты або карычневы, колеру бронзы) са значэннем "колера, падобны да колеру бронзы" (О смуглявая *бронзавасць* скуры I кашулі даўнейшая бел! **Л.Сільнова. Слухаю народную песню**), *каменнасць* (ад лексічнай першаасновы *каменны*, г.зн. выраблены, пабудаваны з камення або цэглы) у значэнні "ўласцівасць каменнай пабудовы" (Паўразбураны і паўжывы, Ні ўздыхнуць, ні падняць галавы Над *каменнасцю* цьмянай дамоў. **Г.Булыка. Сінтэз**), *водарнасць* (ад *водарны* – пахучы, духмяны) са значэннем "духмянасць" (Над *водарнасцю* праталін, Над цеплынёю млечнай Бязвоблачная світае Ціхіх вачэй сінеча. **Г.Кляўко. Сем пісем**) і г.д.

Большасць аказіянальных назоўнікаў на *-асць* створаны па аналогіі з узуальнымі словамі, хоць і адрозніваюцца ад апошніх высокай ступенню экспрэсіўнасці і больш складанай семантыкай. Некаторыя з іх нават з'яўляюцца лексічнымі і словаўтваральнымі сінонімамі узуальных слоў. Так, аказіянальная лексічная адзінка *бунтарнасць* ужываецца ў тым жа значэнні, што і ўласцівае літаратурнай мове слова *бунтарства*, г.зн. рэзкае абурэнне, пратэст, якія суправаджаюцца непакорнасцю (Акуніцеся, дакраніцеся Да *бунтарнасці* трапяткой, I заб'еца ў вас, як у віцязя, Грыва вечнасці пад рукой. **П.Макаль. Белы бераг**), наватвор *буянасць* называе тое ж паняцце, што і узуальнае слова *буянства* – свавольства (Люты холад і ранні зазімак сівы. Блюзніцца стынь палян і слоў, *Буянасць* фарбаў – для другога. **Л.Забалоцкая. Ты на самоце, як вясло...**).

Думаецца, большасць прыведзеных наватвораў узнікла ў выніку імкнення да абнаўлення славеснага выражэння, да замены слоў звычайных і тых, якія часта паўтараюцца, новымі, невядомымі, і таму больш выразнымі. Акрамя таго, аказіянальныя назвы адцягненых паняццяў на *-асць*, будучы ўтворанымі па мадэлях, уласцівых літаратурнай мове, маюць тэндэнцыю да засваення іх лексічнай сістэмай, да набыцця імі статусу узуальных слоў. Пацвярджэннем гэтага з'яўляецца той факт, што "набыткам літаратурнай мовы стала шэсць аўтарскіх наватвораў з суфіксам *-асць*: *блакітнасць*

(А.Вефар), зорнасць (З.Бядуля), імглістасць (П.Трус), бяскрыласць (З.Бандарына), пунсовасць (П.Трус), бязбрэжнасць (М.Лужанін)⁸.

Такім чынам, аказіянальныя назвы адцягненых паняццяў уступаюць у парадыгматычныя адносіны паміж сабой. Яны аб'ядноўваюцца ў тэматычныя мікрагрупы, якія, у сваю чаргу, утвараюць самастойную макрагрупу (ЛСГ), набываюць якасць лексічных адзінак і здольнасць уваходзіць у лексічную сістэму беларускай мовы.

¹ Быстрова Л. В., Капатрук Н. Д., Левицкий В. В. // Филологические науки. 1980. №6. С.75.

² Филин Ф. П. // Эзиковедски исследования в чест на академик Стефан Младенов. София, 1957. С.535–536.

³ Кузнецова Э. В. Лексико-семантические группы глаголов. Иркутск, 1989. С.7.

⁴ Тамжа. С.10.

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.465.

⁶ Шабовіч М. // Моўныя адзінкі ў кантэксте. Мн., 1991. С.94.

⁷ Басава Г. // Роднае слова. 1995. №10. С.65.

⁸ Шабовіч М. // Моўныя адзінкі ў кантэксте. С.102.

ЛАРЫСА ПІСАРЭК (Польшча)

ПРАГМАЛІНГВІСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА АДРАСАТНЫХ ФОРМ У ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ

Нацыянальна-культурная спецыфіка моўных паводзін на розных мовах асабліва ярка выяўляецца ў формах звароту да другой асобы – адрасата маўлення¹. Таму здаецца мэтазгодным паказаць гэтую спецыфіку адрасатных форм у беларускай мове пачатку ХХ ст. Аб'ектам даследавання будуць формы звароту да другой асобы, зафіксаваныя ў п'есах Янкi Купалы: "Паўлінка" (1912), "Раскіданае гняздо" (1913), "Прымакі" (1913)². Гэтыя творы з'яўляліся ў перыяд адраджэння беларускай мовы, культуры, літаратуры, фарміравання новабеларускай літаратурнай мовы. Базаі для яе служыла жывая гутарковая мова таго часу³. Вось чаму тэксты гэтых купалаўскіх п'ес можна лічыць стылізаванымі запісамі гэтай жывой мовы, мовы засцяпковай шляхты і беларускай вёскі пачатку стагоддзя (падзеі п'ес адбываюцца ў гэтым асяроддзі). Формы ж звароту да другой асобы ў гэтых творах ужываюцца аўтарам для моўнай характарыстыкі персанажаў і ўяўлення адносін паміж імі.

Пераходзячы да эмпірычнага матэрыялу, трэба перш за ўсё падкрэсліць, што пад адрасатнай формай (АФ) будзе разумецца кожная намінацыя адрасата маўлення – удзельніка нармальнай сітуацыі акта маўлення, а не толькі вакатывы⁴. Даследчыкі ўжо звярталі ўвагу на выкарыстоўванне ў паэзіі Купалы клічных форм назоўнікаў у ролі зваротка⁵. Нас, аднак, цікавіць не толькі зваротак, але і АФ наогул. Паспрабуем прааналізаваць разнастайныя іменныя формы (займеннікі, назоўнікі, прыметнікі), якія называюць адрасата ў канкрэтным акце маўлення, і суадносіны гэтых форм з формамі дзеяслоўнага выказніка ў сказе.

Сабраны матэрыял ілюструе вялікую разнастайнасць АФ, асабліва ў камедыі "Паўлінка". У тэкстах сустракаем розныя намінацыі: асабовыя займеннікі другой асобы адз. і мн. ліку, назоўнікі, субстантываваныя часціны мовы, якія ўжываюцца ў якасці простых і складаных АФ. З лексіка-семантычнага пункту гледжання гэта наступныя групы:

1) **імяны, прозвішчы асоб:** *Паўлінка, Якімка, Адэлька, Альжбета, Кацярынка, Даміцэлька, Мацейка, Сымонка, Данілка, Зоська, Зосечка, Лявоніха* і інш.;

2) **назвы асоб паводле ступені роднасці, сваяцтва, узросту:** *братка, браток, братачка, сястра, сястрыца, дзеткі* (да аднаго або больш адрасатаў), *мамка, мамачка, маці, татка, татачка, дачушка, дзедка, дзядочак, сваток, свацейка, цётка, цёткачка, дзядзька, баба, кумачка, кумка, кумок* і інш.;